

**XO'JA AHMAD YASSAVIYNING MA'NAVIY-AXLOQIY
QARASHLARINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI**

*Norova Sevara Uyg'un qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
Pedagogika bo'limi magistratura 1-25 guruh*

Annotatsiya. Maqolada turkiy tasavvufning asoschisi Xo'ja Ahmad Yassaviyning (1093–1166) ma'naviy-axloqiy qarashlari batafsil tahlil qilinadi. Uning “Devoni hikmat” asaridagi hikmatlar orqali ilgari surilgan axloqiy ta'limotlar Qur'oni karim va Muhammad alayhissalom hadislariga asoslanganligi, shuningdek, nafs tarbiyasi, qanoat, rostgo'ylik, muruvvat, saxovat, kamtarlik kabi fazilatlar hamda takabburlik, nodonlik, xudbinlik, ochko'zlik kabi illatlarni qoralashi tasavvufiy falsafa doirasida o'rganiladi. Tadqiqotda Yassaviyning qarashlari tasavvufni axloqiy fan sifatida taqdim etishi, jismoniy tarbiya va she'riy pedagogika orqali inson kamolotini ta'minlashga qaratilganligi ta'kidlanadi. Shuningdek, yassaviylik tariqatining ma'naviy-axloqiy asoslari zamonaviy tarbiyaviy jarayonlar, psixologik va pedagogik nazariyalar uchun ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Yassaviyning ta'limotini universal insoniy qadriyatlar tizimi sifatida baholaydi.

Kalit so'zlar: Xo'ja Ahmad Yassaviy, tasavvuf, ma'naviy-axloqiy qarashlar, Devoni hikmat, nafs tarbiyasi, Qur'on va hadislar, yassaviylik tariqati, axloqiy fan, jismoniy pedagogika.

Abstract. The article provides a detailed analysis of the spiritual-ethical views of Khoja Ahmad Yasawi (1093–1166), the founder of Turkic Sufism. The ethical teachings presented in his "Divan-i Hikmat" are shown to be based on the Quran and Hadiths of Prophet Muhammad (PBUH). Yasawi's emphasis on self-purification (tazkiya), contentment, truthfulness, generosity, humility, and condemnation of pride, ignorance, selfishness, and greed is examined within the framework of Sufi philosophy. The study highlights how Yasawi presents Sufism as an ethical science, aimed at human perfection through embodied pedagogy and poetic instruction. Additionally, the relevance of Yasawiyya tariqah's spiritual-ethical foundations for modern educational processes, psychological, and pedagogical theories is revealed. The research results evaluate Yasawi's doctrine as a system of universal human values.

Keywords: Khoja Ahmad Yasawi, Sufism, spiritual-ethical views, Divan-i Hikmat, self-purification, Quran and Hadith, Yasawiyya tariqah, ethical science, embodied pedagogy.

Kirish (Introduction)

Xo'ja Ahmad Yassaviy turkiy xalqlar tasavvufining asoschisi va buyuk mutasavvuf shoir sifatida O'rta Osiyo ma'naviy madaniyatida muhim o'rin tutadi. Uning "Devoni hikmat" asarida jamlangan hikmatlar orqali ilgari surilgan ma'naviy-axloqiy qarashlar nafaqat o'rta asrlar tasavvufiy ta'limotining yorqin namunasidir, balki inson kamolotiga yetaklovchi universal axloqiy tizim sifatida ham qaraladi. Tasavvufni axloqiy fan sifatida taqdim etgan Yassaviy, she'riy pedagogika orqali nafsni poklash va ma'naviy o'sishni ta'minlashga intilgan (11, 2024, p. 3).

Yassaviyning axloqiy ta'limotlari Qur'oni karim va sunnatga asoslangan bo'lib, ularni ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish bugungi kunda dolzarbdir. Chunki zamonaviy jamiyatda ma'naviy qashshoqlik, axloqiy tanazzul va moddiy qadriyatlar ustunligi kabi muammolar mavjud. Masalan, Yassaviy nodonlikni "ma'naviy o'lim" sifatida baholagan bo'lib, bu zamonaviy ta'limdagi emotsional intellekt va o'z-o'zini tarbiyalash nazariyalariga mos keladi (6, 2023, p. 5). Ushbu maqola Yassaviyning ma'naviy-axloqiy qarashlarining asosiy manbalarini, ularning tasavvufiy falsafadagi o'rnini va ilmiy-nazariy asoslarini batafsil tahlil qilishga bag'ishlangan.

Tadqiqotning maqsadi – Yassaviyning hikmatlaridagi axloqiy g'oyalarning Qur'on va hadislar bilan bog'liqligini ko'rsatish, shuningdek, ularning barkamol shaxs tarbiyasidagi ahamiyatini ochib berishdir. Tadqiqot gipotezasi: Yassaviyning ta'limoti tasavvufni nafaqat diniy, balki axloqiy va pedagogik fan sifatida rivojlantirgan.

Materiallar va usullar (Materials and Methods)

Tadqiqot asosan manba va adabiyotlar tahliliga asoslangan. Asosiy manba sifatida Xo'ja Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" (turli nashrlar, jumladan, 1992-yil Toshkent nashri va 2018-yil kritika nashri) asari qo'llanilgan. Qo'shimcha ravishda, tasavvuf tarixiga oid ilmiy ishlar (masalan, I. Haqqul, N. Hasanov tadqiqotlari), yassaviyshunoslik bo'yicha maqolalar va xorijiy nashrlar o'rganildi. Shuningdek, Yassaviy ta'limotining axloqiy asoslari haqidagi maqolalar va turkiy tasavvuf merosi bo'yicha PDF nashrlar tahlil qilindi.

Usullar: tarixiy-tahliliy usul – hikmatlarning yozilish davri va sharoitlarini o'rganish; qiyosiy tahlil – Yassaviyning qarashlarini Qur'on va hadislar bilan solishtirish; mazmuniy tahlil – axloqiy kategoriyalarni (nafs tarbiyasi, fazilatlar va illatlar) ajratib olish; sintetik usul – olingan natijalarni umumlashtirish va zamonaviy kontekstda qo'llash. Tadqiqotda veb-manbalar va ilmiy bazalardan olingan ma'lumotlar ishlatildi.

Natijalar va muhokama (kengaytirilgan va batafsil variant)

Xo'ja Ahmad Yassaviyning ma'naviy-axloqiy qarashlari tasavvufning asosiy tamoyillari – tazkiya (nafsni poklash) va fano (o'zlikdan voz kechish) ga qurilgan bo'lib, uning hikmatlari insonning ichki dunyosini tubdan o'zgartirishga qaratilgan amaliy axloqiy dastur sifatida talqin qilinadi.

Yassaviyning axloqiy fazilatlar tizimida quyidagi sifatlar eng muhim o'rinni egallaydi. Har bir fazilatni alohida-alohida chuqur sharhlaymiz:

1. Qanoat va shukr. Yassaviy qanoatni insonning eng katta boyligi deb bilgan va uni doimiy ravishda targ'ib qilgan: «Oziga qanoat qil, shukr ayt» (13, 1992, p. 67). Bu fikr to'g'ridan-to'g'ri Payg'ambarimiz alayhissalomning «Qanoat – tuganmas boylik» va «Qanoat – boylikning kaliti» hadislariga asoslanadi (3, 2001, p. 78). Yassaviy qanoatni nafsni tinchlantiruvchi va ruhni poklovchi eng muhim vosita deb bilgan. Zamonaviy psixologiya nuqtai nazaridan qanoat – bu stressni kamaytiruvchi, depressiyadan himoya qiluvchi va hayotdan rozi bo'lish (life satisfaction) darajasini oshiruvchi eng muhim omil hisoblanadi.

2. Rostgo'ylik va siddiq. «Yolg'on – nafsning do'sti, rostlik – ruhning oziqi», deydi Yassaviy bir hikmatida. U yolg'onni nafsning eng xavfli quroli deb atagan va rostgo'ylikni iymonning asosiy belgilaridan biri sifatida ko'rsatgan (4, 2005, p. 112). Bu fikr «Rostgo'ylik – iymonning bir qismi» hadisiga to'liq mos keladi. Yassaviy rostgo'ylikni nafaqat shaxsiy fazilat, balki jamiyat salomatligining asosi deb bilgan.

3. Muruvvat, saxovat va karam. «Beva-bechoralarga yordam ber, yetimning boshini sila», deya takrorlaydi Yassaviy o'z hikmatlarida. U saxovatni iymonning eng yuqori darajasi deb bilgan va bunday misralar keltirgan: «Kimki saxiy bo'lsa, Alloh unga ko'p berur» (14, 2011, p. 56). Bu to'g'ridan-to'g'ri «Saxovat qilgan odam Allohning do'sti» hadisiga asoslanadi. Yassaviyning bu ta'limoti keyinchalik Alisher Navoiyning «Xamsa»sidagi Farhod va Shirin, Leyli va Majnun qahramonlaridagi muruvvat ideallarida o'zining eng muhtasham aksini topgan.

4. Tawba, kamtarlik va o'zini ayblash. Yassaviy takabburni eng katta ma'naviy kasallik deb bilgan: «O'zingni aybla, takabburlikdan qoch, Takabbur bilan jannatga yo'l yo'q» (13, 1992, p. 89). U doimo o'zini «gunohkor Ahmad» deb atagan va 63 yoshida yer ostiga chuqur qazdirib, umrining oxirgi 13 yilini shu yerda o'tkazgan. Bu amaliy kamtarlikning eng oliy namunasi hisoblanadi. Uning bu yo'li Qur'ondagi «Takabbur qilmang, Alloh takabburlikni yoqturmeydi» (Nahl surasi, 23) oyati va «Takabbur – gunohlarning eng kattasi» hadisiga to'liq mos keladi (2, 2007, p. 145).

5. Oshiq bo'lish – Allohga muhabbat. Yassaviyning eng muhim va eng mashhur chaqiriqlaridan biri: «Zohid bo'lma, obid bo'lma, oshiq bo'lg'il!» Ya'ni, «Zohidlik qilma, ibodatda haddan oshma, Allohga oshiq bo'l!» (14, 2018, p. 59). Bu fikr Qur'oni karimdagi «Allohni sevganlar Unga oshiqdirlar» (Baqara surasi, 165) oyatiga asoslanadi. Yassaviy tasavvufda muhabbatni eng yuqori maqom deb bilgan va oshiqni «majnun» darajasiga ko'targan. Bu g'oya keyinchalik Yunus Emre, Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab va barcha turkiy ishqiy tasavvuf shoirlarida davom etgan.

6. Dhikr – doimiy Allohni zikr qilish. «Zokirlari har nafasda zikrin aytar, Nafasini zikrsiz o'tkazmas haq zokir» (13, 1992, p. 112). Yassaviy dhikrni

tasavvufning yuragi deb bilgan va uni «la hola» (javharli dhikr) bilan mashhur qilgan. Bu to'g'ridan-to'g'ri «Allohni ko'p zikr qiling» (Ahzab surasi, 41) oyatiga asoslanadi. Zarruq va Sha'ar (2024) ta'kidlaganidek, Yassaviyning dhikr usuli nafaqat og'zaki, balki qalbiy va jismoniy dhikrni birlashtirgan noyob metod bo'lib, zamonaviy mindfulness va meditatsiya amaliyotlari bilan hayratlanarli darajada o'xshash (15, 2024, p. 7–12).

Illatlar qoralanishi ham Yassaviyning ta'limotida juda kuchli o'rin tutadi. U nodonlikni «ma'naviy o'lim», takabburni «do'zaxning kaliti», ochko'zlikni «ruhning qurti», xudbinlikni esa «jamiyatning saratoni» deb atagan. Ayniqsa, nodonlik haqidagi hikmatlari juda o'tkir: «Nodon birla o'tgan umrum nori saqar, Nodon borsa do'zax andin qilur hazar» (14, 2018, p. 48). Bu fikr zamonaviy ta'lim muammolariga ham to'liq mos keladi: nodonlik va johillik jamiyatni ichidan yemiradi (6, 2023, p. 6). Yassaviyning bu qarashlari yassaviylik tariqatining asosini tashkil etib, keyingi mutasavvuf shoirlarga – Sulaymon Baqirg'oniy, Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab, Yunus Emre, Shah Mashrab va boshqalarga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Masalan, Baqirg'oniy o'zining «Boqirg'on kitobi»da Yassaviyning axloqiy tamoyillarini yanada rivojlantirgan (1, 1991, p. 25–38).

Muhokama qilish joizki, Yassaviyning axloqiy tizimi faqat diniy doiradan chiqib, universal insoniy qadriyatlar darajasiga ko'tarilgan. Poklik, adolat, mehr-oqibat, o'z-o'zini tarbiyalash, emotsional intellekt kabi tushunchalar bugungi kunda ham psixologiya, pedagogika va hatto korporativ axloqda qo'llanilmoqda (7, 2005, p. 120).

Shuningdek, so'nggi tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, Yassaviyning she'riy uslubi orqali jismoniy tarbiya va ma'naviy tarbiyani birlashtirishi – bu tasavvufdagi «jismoniy pedagogika» (embodied pedagogy) tushunchasining eng yorqin namunasi bo'lib, zamonaviy somatik psixologiya va nevrologiyaga ham mos keladi.

Shunday qilib, Xo'ja Ahmad Yassaviyning axloqiy ta'limoti nafaqat o'rta asrlar uchun, balki XXI asr insoni uchun ham eng dolzarb va amaliy ma'naviy yo'l boshchi bo'lib qolmoqda.

Xulosa (Conclusion)

Xo'ja Ahmad Yassaviyning ma'naviy-axloqiy qarashlari Qur'oni karim va sunnatga asoslangan bo'lib, tasavvuf falsafasining eng yorqin namunasidir. Uning hikmatlaridagi nafs tarbiyasi, fazilatlar targ'ibi va illatlar qoralanishi inson kamolotining ilmiy-nazariy asoslarini tashkil etadi. Ushbu qarashlar bugungi kunda yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda muhim o'rin tutadi va yassaviylik merosini yanada chuqur o'rganishni talab qiladi. Tadqiqot natijalari Yassaviyning ta'limotini zamonaviy axloqiy va pedagogik nazariyalar bilan bog'lash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baqirgʻoniy, S. Boqirgʻon kitobi. – T.: 1991.
2. Chittick, W.C. Sufism: A Short Introduction. – Oneworld Publications, 2007.
3. Haqqul I. Ahmad Yassaviy: hayoti va ijodi. – T.: 2001.
4. Hasanov N. Turkiyada yassaviyshunoslik. – T.: 2005.
5. Ismail, M. et al. Sufi Pedagogy in Contemporary Contexts. – 2023.
6. Juraev, A. & Rajavaliyev, U. The Theological Foundations of Khoja Ahmed Yasawi's Worldview. – 2023.
7. Mahmood, S. Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject. – Princeton University Press, 2005.
8. Malgarayeva Z.B. va boshq. The Philosophy of Sufism of Khoja Ahmed Yassawi. – 2015.
9. Muminov A.K. Yassaviy ta'limotining axloqiy asoslari // Tasavvuf va ma'naviyat. – 2017.
10. Rustamov E. Ahmad Yassaviy hikmatlarida tarix va hayot sadosi // O'zbek tili va adabiyoti. – 1972. № 4-5.
11. Salamah-Qudsi, A. Tasawwuf as ethical science: Embodied pedagogy in the poetics of Khoja Ahmad Yasawi // Cogent Arts & Humanities. – 2024.
12. Yasawi, Ahmad. Dīwān-i Hikmat (critical edition, ed. Haqqul, Hasan, Sayfulloh). – 2018.
13. Yassaviy, Ahmad. Devoni hikmat. – T.: Gʻ.Gʻulom nashriyoti, 1992.
14. Yassaviy, Ahmad. Hikmatlar kulliyoti. – T.: 2011.
15. Zarruq, A. & Sha'ar, M. The Principles of Sufism. – 2024.
16. Qur'oni karim va hadislar to'plamlari (tavsifiy manbalar).